

Dr. Öğr. Üyesi Zeynep KOYUNCU

Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi
Edebiyat Fakültesi,
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
Karaman/TÜRKİYE
zeynepkoyuncu@kmu.edu.tr

AHLÂT-I ERBAA/HUMORAL PATOLOJİ TEORİSİ VE DİVAN ŞİİRİNDE HAKKÂNÎ ÖRNEĞİNDE İŞLENİŞİ*

AHLÂT-I ERBAA/HUMORAL
PATHOLOGY THEORY AND ITS USE
THE SAMPLE OF HAKKÂNÎ IN THE
DIVAN POETRY

ÖZ

Klasik Türk edebiyatı, hayali ve soyut bir edebiyat gibi yansıtılmasının aksine geniş bir kültürel birikimi konu edinir. Divan şairleri sosyal konuların yanı sıra çağın ilimlerini, dolayısı ile tıbbi da şiirlerinde işlerler. Şair ve münevver bir mutasavvıf olan Hakkânî, Manzûme-i Nasâih Alâ Meşrebi't-tasavvuf adlı mesnevisinde çeşitli bilim dallarına ait konulara değinmiştir. Bu konulardan biri de tıp biliminde kökeni eski Mısır ve Çin'e kadar dayanan, Batı'da humoral patoloji olarak isimlendirilen ahlât-ı erbaadır. Bilim tarihi, tıp, felsefe, psikoloji hatta sanat gibi farklı alanların malzemesi sayılabilecek ahlât-ı erbaa kuramına göre insan vücudunda bulunan dört sıvının dengesinin bozulması sağlığın bozulması anlamına gelir. Bu dört sıvı kan, balgam, safra ve sevdadır. Ahlât-ı erbaanın kişinin mizacı üzerinde etkisi olduğu düşünülmektedir. Bu makalede ahlât-ı erbaanın insan bedenine ve mizacına etkileri şair Hakkânî örneğinde alınmıştır. **Anahtar Kelimeler:** Hakkânî, ahlât-ı erbaa, humoral patoloji, mizaç

ABSTRACT

In contrast to the reflection of classical Turkish literature as imaginary and abstract literature, it deals with a wide cultural accumulation. Divan poets mentioned the sciences of the age, therefore the medical works in their poetry as well as social issues. Hakkânî, a poet and intellectual sufi, touched upon the subjects of various scientific disciplines in his mesnevi Manzûme-i Nasâih Alâ Meşrebi't-tasavvuf. One of these issues is ahlât-ı erbaa, which dates back to ancient Egypt and China in medicine and is called humoral pathology in the West. According to the theory of ahlât-ı erbaa, which can be considered as material of different fields such as history of science, medicine, philosophy, psychology or even art, the deterioration of the balance of the four fluids in the human body means the deterioration of health. These four fluids are blood, sputum, bile and love. It is thought that ahlât-ı erbaa has an impact on the temperament of a person. In this article, the impacts of ahlât-ı erbaa on the human body and temperament were taken from the poet Hakkânî.

Keywords: Hakkânî, ahlât-ı erbaa, humoral pathology, temperament

Atıf@

Koyuncu, Zeynep. "Ahlât-ı Erbaa/Humoral Patoloji Teorisi ve Divan Şiirinde Hakkânî Örneğinde İşleniş", *Hikmet-Akademik Edebiyat Dergisi [Journal Of Academic Literature]*, Yıl 5, Sayı 10, Bahar 2019, s. 75-97.

* Bu çalışma, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Bilimleri Enstitüsü'nde Prof. Dr. Selami ECE yönetiminde bitirilen "Manzûme-i Nasâih Alâ Meşrebi't-Tasavvuf İnceleme-Metin-Sadeleştirme" başlıklı doktora tezinden yararlanılarak hazırlanmıştır.

Giriş

Hekimlik, tabiplik, doktorluk anlamına gelen tıp var olanı korumaya ve eksik olanı (sıhhati) onarmaya işaret eden bir kelime olup insan vücudunun sağlık, hastalık durumu, sağlığı muhafaza ve sağlığını kaybettiğinde tekrar nasıl kazanacağı konusunu ele alan bilimdir. Erzurumlu İbrahim Hakkı *Marifetname*'de tıbbı Allahu Teala'yı tanımak için bir delil olarak görür ve insan bedeninin zaman ve mekâna benzerliğini maddeler hâlinde açıklar. Bu maddelerin üçüncüsüne göre felekler âlemi ve insan âlemi arasında benzerlik bulunur. Gökler dört unsuru (su, toprak, hava ve ateş) ihtiva ettiği gibi, beden de dört karışımı (ahlât-ı erbaa) ihtiva etmiştir. Bunlar: 1. Safra. Ateş gibi kuru ve sıcaktır, 2. Kan. Hava gibi sıcak ve yaştır, 3. Balgam. Su gibi ıslak ve soğuktur, 4. Sevda. Toprak gibi ağır ve kurudur (Erzurumlu İbrahim Hakkı, 2013: 63). Kur'an-ı Kerim'de Enam suresi 59. ayette¹ yaş ve kuru her şeyin kitapta yazılı olduğu anlatılmış, hadis-i şerifte ise “ilim iki çeşittir: Biri dinlere, öbürü bedenlere ait ilimdir.”² şeklinde tıbbın önemi vurgulanmıştır. Kadim bilgiye göre kâinat, anasır-ı erbaadan (hava, ateş, su, toprak) oluşur. Kâinatın bir numunesi olan insan da ahlât-ı erbaa adı verilen (kan, balgam, safra ve sevda) karışımdan meydana gelir.

Anasır-ı Erbaa

Anasır, asıl, kök, soy; şeref ve asalet gibi anlamlara gelen unsur kelimesinin çoğuludur. Anasır-ı erbaa dört unsur demek olup klasik felsefeye göre toprak, hava, su ve ateşten ibarettir. Eski Yunan felsefesinden İslam düşüncesine geçmiştir. İslam kaynaklarında erkân-ı erbaa, tabâi-i erbaa, mevaddî-i erbaa, ustukussât-ı erbaa, ümmehât-ı erbaa, ümmehât-ı sufliyye, usûl, mebâdî, kavâbis gibi farklı terimlerle, klasik şiirimizde ise çâr unsur olarak kullanılmıştır (Arı, 2001:163). Dört unsur kavramını belirli bir mantık dahilinde düzenleyen kişinin MÖ VI. yüzyılda yaşayan Pisagor (Phythagoras) olduğu bilinmektedir. Pisagor'a göre evrende kuzey, güney, doğu, batı şeklinde dört ana yön; hava, su, ateş, toprak şeklinde dört unsur ve bunların soğukluk, yaşlık, sıcaklık, kuruluk şeklinde dört fiziksel özelliği bulunmaktadır. MÖ V. yüzyılda Empedocles kâinatın hava (yaş-sıcak), su (soğuk-yaş), ateş (kuru-sıcak), toprak (soğuk-kuru) şeklinde birbirine zıt olan dört öğeden oluştuğunu iddia etmiş; MÖ IV. yüzyılda yaşayan Aristo ise uygun şartlar sağlandığında bu unsurların birbirine dönüşebileceği görüşünü savunmuştur. Hipokrat,³dört unsur kavramını insan

¹Gaybın anahtarları Allah'ın yanındadır; onları ondan başkası bilmez. O, karada ve denizde ne varsa bilir; onun ilmi dışında bir yaprak bile düşmez. O, yerin karanlıkları içindeki tek bir taneyi dahi bilir. Yaş ve kuru ne varsa hepsi apaçık bir kitaptadır. (Enam 6/59)

²عِلْمُ الْعِلْمَانِ؛ عِلْمُ الْأَبْدَانِ، وَعِلْمُ الْأَدْيَانِ “el-ilmü ilmân ilmü'l-ebdân ve ilmü'l-edyân (Yılmaz, 2013: 245).

³Hipokrat, kendisinden çok önce anlatılmış bulunan humoral kuramları kabul etmiş olup, onun zamanında, kan, sümük, sarı safra, kara safra (atrabil) olmak üzere dört

vücuduna uyarlamış; Galen onu takip ederek hastalıkların meydana gelişinde dış etkenlerin rolüne işaret etmiştir. İslam dünyasında ise İbn Sînâ (980-1037) el-Kânûn fi't-Tıbb adlı eserinde insan vücudunu dört unsurdan meydana gelen bir yapı olarak tanımlamış ve vücutta bulunduğu varsayılan “ahlât-ı erbaa” adlı “dört sıvı”nın dengede olmasıyla kişinin sağlıklı, bozulmasıyla kişinin hastalıklı olacağı görüşünü savunmuştur.

Ahlât-ı Erbaa

Ahlât-ı erbaa vücutta bulunan ve insanın biyolojik, psikolojik ve ahlakî yapısını etkilediği varsayılan dört sıvının adıdır. Ahlât hılt kelimesinin çoğuludur. Arapça h-l-t- kökünden gelen ve bir şeye karışmış nesne anlamı taşıyan hılt⁴, besinlerin sindiriminin esas ürününü teşkil eden bir sıvı cevherdir (İbn Sînâ, 1995: 23). “Ahlât” ise “hılt”ın çoğulu olup karışımlar anlamına gelir. Tüketilen gıda önce hıltta çevrilir ve bedenin parçaları onlardan beslenir. Hıltlar insan vücudunun temelini oluşturan elementlerdendir. Eski tıp ilminde insan bedeninde bulunduğu kabul edilen “kan⁵”, “safra⁶”, “balgam⁷”, “sevda (kara safra)⁸”dan oluşan dört temel

suyuk (humeur) bulunduğu ileri sürülüyordu. O, tek bir suyu bulduğu görüşünü reddetmiştir. Hipokrat, maddenin bütün bileşimlerinin hava, toprak, su ve ateşten ibaret dört elementten oluştuğunu ve sıcaklık, soğukluk, kuruluk, nemlilik olmak üzere dört temel nitelik bulunduğunu kabul ediyordu. Yine çağındaki humoral kuramlara göre, hastalık, suyuklar arasındaki dengesizlikten, yani nicel değişikliklerden ya da suyuklara ilişkin niteliksel bir değişimden ileri geliyordu. Buna göre, suyukların dengesi, crase denilen tam bir sağlık durumudur, fakat bu sağlık durumu eğretidir, güvenmemek gerekir (Uğurlu, 1997: 73).

⁴ 1. İnsan bünyesinde var olduğuna inanılan ve safra, sevda, dem ve balgamdan oluşan dört unsur. 2. Karışım, karışmış olan nesne (Parlatır, 2006: 627).

⁵ Kan: Atardamar ve toplardamarların içinde dolaşan, dokulara oksijen, hormonlar, besin maddelerini taşıyan, hücrelerde özümlemeyi sağlayan; dokulardan da karbondioksit ve metabolik artıkları uzaklaştıran, plazma ve yuvarlardan oluşmuş kırmızı renkli sıvı (http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_eczacilik&view=eczacilik&kategori1=yazimay&kelimesec=5483). Dört çeşit hıltın en iyisidir. Mizaçta sıcak ve nemli, normal veya anormaldir. Normal kan kırmızı renkte tatlı ve kokusuzdur. Anormal kan iki çeşittir. 1. Soğuk ya da sıcak olmasından dolayı mizaçta değişiklik meydana gelmesinden anormal hâle gelen kan. 2. Dışarıdan alınan ya da kanın içinde meydana gelmiş hıltlarla karışmak suretiyle anormal hâle dönüşmüş olan kan (İbn Sînâ, 1995: 24).

⁶ Safra: Karaciğerden salgılanan, safra kesesinde depolanan, yağların emiliminde başlıca rol oynayan, safra kanalları ile ince bağırsaklara dökülen, safra tuzları, kolesterol, fosfolipit ve bilirubin digluküronit gibi bileşenlere sahip sıvı (http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_eczacilik&view=eczacilik&kategori1=yazimay&kelimesec=9156). Sarı safra iki çeşittir: normal safra ve anormal safra. Normal sarı safra, kanda köpük gibidir. Parlak kırmızı renktedir; ağırlık açısından hafiftir ve ısı olarak sıcaktır. Daha sıcak olduğunda rengi de daha kırmızıdır (İbn Sînâ, 1995: 27).

sıvıya ahlât-ı erbaa adı verilir. Vücutta hareket halinde olan bu dört sıvıya seyyâlât-ı erbaa da denir. Bu dört sıvı vücutta dengeli miktarda bulunmalıdır, aksi takdirde yani birinin azalması ya da artması durumunda bedende hastalık ortaya çıkar. Örneğin sevdanın artması ya da azalması, akıl hastalıklarına, psikolojik rahatsızlıklara yol açar. Bu durumun şiddetlenmesi halk arasında kara sevda olarak bilinir. Safranın fazlalığı ya da eksikliği karaciğer, böbrek vb. hastalıklarına sebep olur (Arı, 2001: 73).

Bu dört hıltın en üstününü kan, ardından balgam, sonra safra ve en sonunda da sevda (albumin) teşkil eder. Hıltları doğuran şeyler ise sıcaklık ve soğukluktur (Sunar, 1974: 257). Bu sıvıların Antikçağ ve ortaçağda insanın biyolojik, ahlakî ve psikolojik fonksiyonlarını etkilediği varsayıldı (Eliacık, 2010: 130).

Hıltların oluşumu gıdanın vücuda girmesi ile ağızda başlar, çiğneme ile mideye, oradan karaciğere, ardından da bağırsaklara gönderilir.⁹

⁷ Balgam: Ağız, boğaz ve solunum yollarından salgılanıp [ağızdan] çıkarılan koyu mukus (Dökmeci, 2006: 65). Balgamın mizacı soğuk ve nemlidir ve o da normal ve anormal olabilir. Normal balgam, tatlı bir çeşit balgamdır. Olgun bir form kazandığında kana dönüşebilir. Vücuttan biraz daha soğuktur ancak sarı safra ve kandan çok daha soğuktur (İbn Sînâ, 1995: 24-25).

⁸ Sevda: Melankoli, (kara sevda), hoşnutsuzluk (Unat vd, 2004: 309). Kara safranın normal ve anormal çeşitleri vardır. Normal kara safra, normal kanın tortusudur. Onun lezzeti, tatlı ile yakıcı ekşi arasındadır. Karaciğerde teşekkül ettikten sonra bir kısmı kanın içine girer, bir kısmı dalağa gider. Kana giden kısım kemik gibi bir hayli büyük miktarda kara safra içeren organların besininde esas ögeyi meydana getirir. Kara safra aynı zamanda kanı harekete geçirir ve onu güçlendirip yoğunlaştırır (İbn Sînâ, 1995: 28).

⁹ Hıltlar şöyle oluşur: Hayatın devamı yenilen-içilen gıdalarla sağlanır. Vücudun hazmettirici (hâzıma) ve besleyici (gâziye) kuvvetleri, alınan gıdanın et, kemik ve kana dönüşmesine kadar etkisini sürdürür. Gıdalar bir durumdan diğerine geçerken vücudun doğal ısıyla pişerek beden parçası (et, kemik, kan) hâline gelir. Çiğneme sırasında ağzın ısıyla belli ölçüde pişer (hazmolar), mizacı ve yapısı kısmen değişir. Mideye inince, midenin hararetiyle kaynamış hâle gelene kadar pişer, buna keymûs denir. Mide keymûsu karaciğere, keymûstan geriye kalanları da idrar ve dışkı olarak atılmak üzere bağırsaklara gönderir. Keymûs karaciğerde kana dönüşüncüye kadar pişer. Bu pişme sırasında keymûsun üstünde bir köpük (safra) birikir, kuru artıklar da dibe çöker (kara safra/sevda). Karaciğerin ısısının tam pişiremediği kısımlar balgam olur. Daha sonra damar sistemine yollanan bütün bu maddeler oralarda da vücudun doğal ısıyla pişmeye devam eder. Bu sırada kanda, insandaki hayvani ruhu besleyen nemli bir buhar meydana gelir. Büyüme (nâmiye) kuvveti kandan gerekli payı alarak ete, katı kısmı ise kemiklere dönüşür. Bütün bu faaliyetler sırasında ortaya çıkan salya, sümük, gözyaşı vücuttan atılır. Her organda bu sıvılar farklıdır fakat kendi içlerinde belirli oranlarda dengede bulunurlar. İklimin ve o mevsimde yenen gıdaların etkisiyle ilkbaharda kanın, yazın safranının, sonbaharda kara safranının, kışın balgamın oranı artar. (Bayat, 2016: 123-124).

Batı'daki ismi “humoral patoloji teorisi” olan ahlât-ı erbaa tıp, bilim tarihi, psikoloji, felsefe, gastronomi gibi ilimlerin yanı sıra sanat¹⁰ içerisinde de işlenen bir konudur.

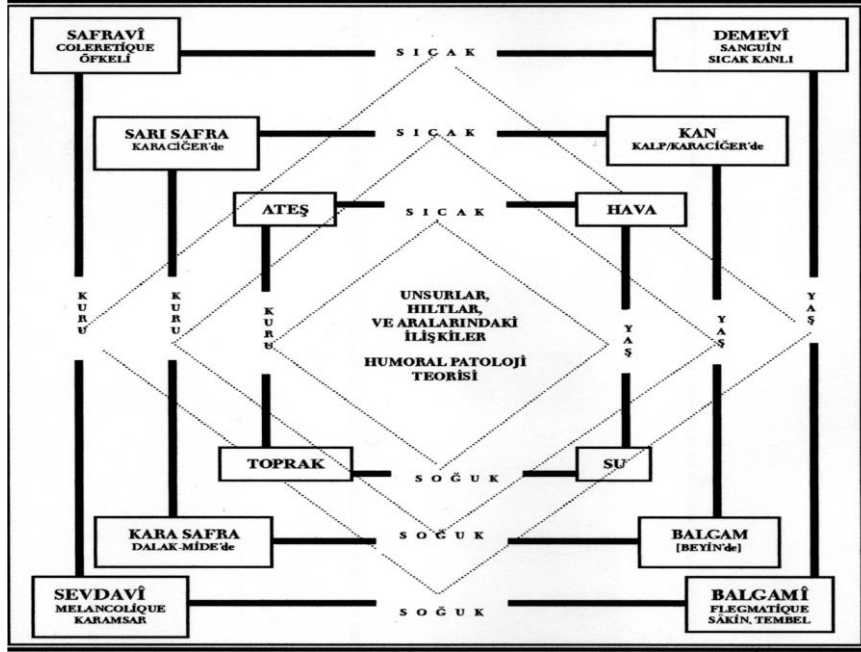
Tablo 1. Humoral Patoloji Teorisi'nin Çeşitli Özelliklerle İlişkisi

Dört Unsur	Hava	Ateş	Toprak	Su
Dört sıvı (hult)	Kan	Sarı safra	Kara safra	Balgam
Organı	Kalp-Akciğer	Karaciğer-Öd	Dalak-Mide	Beyin
Mevsimi	İlkbahar	Yaz	Sonbahar	Kış
Yaş dönemi	Çocukluk	Gençlik	Erişkinlik	İhtiyarlık
Fiziksel özelliği	Nemli-Sıcak	Kuru-Sıcak	Kuru-Soğuk	Nemli-Soğuk
Rengi	Kırmızı	Sarı	Siyah	Beyaz
Tadı	Tatlı	Acı	Ekşi	Tuzlu
Zamanı	Sabah	Öğle	İkindi	Akşam
Karakteri	Sıcakkanlı	Öfkeli	İçine kapanık	Soğukkanlı
Burcu	İkizler-Boğa-Koç	Başak-Aslan-Yengeç	Terazi-Akrep-Yay	Balık- Kova-Oğlak
Musiki makamı	Şehnaz- İsfahan-Neva	Rast-Hicaz-Büzürk	Irak-Buselik-Zengule	Hüseyini-Uşşak-Nevruz
Tedavisi	Kuru, sıcak ilaçlar	Nemli, soğuk ilaçlar	Nemli, sıcak ilaçlar	Kuru, sıcak ilaçlar

(Bayat, 2016:127).

¹⁰ Guiseppe Arcimboldo, Dört Mevsim ve Dört Unsur tablolarında mevsimsel döngü ve doğadaki dört temel element arasındaki bağı simetri kurarak anlatmıştır. Tablolar için bakınız. (Ay, e-makale: 97-99)

Şekil 1. Ahlât-ı Erbaa ve Özellikleri

(Bayat, 2016:127).

Mısırlı hekimlere göre hastalık sebebi kan, sevda, balgam, safradan ibaret dört sıvının kirlenmesi idi. İnsan bedenindeki bu dört sıvıdan kan akıcı ve sıcak, balgam akıcı ve soğuk, kara safra (sevda) kuru ve soğuk, sarı safra ise kuru ve sıcak nitelikte idi. Sıcaklık, soğukluk, kuruluk, yaşlık şeklindeki nitelikler, İslam dünyasında mizaç teorilerinin¹¹ geliştirilmesini sağlamıştır. İhvan-ı Safâ'da da kullanılan bu mizaçlar şöyledir: Demevî (sanguin), balgamî (flegmatique), safravî (colerique) ve sevdâvî (melancolique) ve mahrud (sıcak tabiatlı), mebrud (soğuk tabiatlı) yabis (kuru tabiatlı) mertub (yaş tabiatlı) şeklinde dört niteliğe dayanan karakter tasnifleri yapılmıştır (Erdemir, 1989: 24, Gözütok, 2013: 29).

Tabîb İbn Şerîf Yâdigâr adlı tıp kitabında ahlât-ı erbaanın hastalıkla ilişkisinin anlatıldığı kısımda şu bilgileri verir: Kanın belirtisi yüzün kızıl olması, bedenın sıcak oluşudur. Kol damarları hızlı atar. İdrarı kızılımsı, boyun damarları doludur. Ağız tadı tatlı olup hacamat yerleri ve kan alınacak

¹¹ Bunlardan bir yahut birkaçındaki dengesizliğe “ahlât-ı fâside” (kötü karışım), her birinin dengede oluşuna ise “ahlât-ı mahmûde” (güzel karışım) denir. Bunların birbirine uyumu “erkân”, uyumsuzluğu ise “ezdâd” ve birbirlerine karışmaları ise “vücut”a sebep olarak dört karışımdan oluşan “ahlât”ı meydana getirirler Kan, safra, balgam ve sevda beden ülkesinde akan kırmızı, sarı, beyaz ve siyah renklerde tatlı, acı, tuzlu ve ekşi dört nehir gibi olup tabiatları sırası ile, sıcak-nemli, sıcak-kuru, soğuk-nemli, soğuk-kuru şeklindedir. Bu dört tabiat insanın mizacının temelini belirler (Şentürk, 2016: 183).

damarlar kaşınır. Vücut ısısı hamamdan çıkmış kimse gibi sıcaktır. Sıtma nöbeti olmaz. Bu haldeki insan soğuk havadan hoşlanır.

Safranın belirtisi tenin buğday renkli ve sıcak oluşudur. Damarlar hızlı ve dolu atar. İdrar rengi sarı ve turuncudur. Ağızda acılık ve susuzluk baskındır. Damarları hızlı hızlı atar. Sıtması yandırıcı ve çok sıcak olur. Sıtmadan önce titreme vardır.

Balgam belirtisi benzin beyaz olmasıdır. Beden çok sıcak olmaz. Damarlar yavaş atar. Hastanın idrarı beyazdır. Hasta ağır hareket eder, çok uyur.

Sevda belirtisi benzin renginin koyuluğu ve donukluğudur. Beniz rengi karalığa meyyaldır.

Hatta siyah ve yeşile dönüktür. Gövdede kıl az, mizaç zayıf ve incedir. Damarlar yavaş ve geç atar. Bu haldeki insan daima kasvetli düşünceler içindedir. Sevda maddesi ekseriyetle yaşlılıkta baskın olur, mevsimlerden sonbaharda fazladır (Sakin vd.:90).

Mizaç

Mizaç, birkaç şeyin birbirine karıştırılması, katmak, bir şeyi diğer bir şeyle karıştırmak anlamındaki m-z-c fiilinden türemiş bir isim olup karışım anlamını taşımaktadır. Sözlüklerde huy, karakter, yapı, sağlık humeur, temperament, katkı (İbn Manzur, 1956: 366, Unat vd. 2004: 289, Çağbayır, 2007: 3246, Kanar, 2009b: 2238, Kanar, 2009a: 1592, Aksu, 2016: 128) anlamları verilen kelimeye İbn Sînâ farklı anlamlar yüklemiştir. İbn Sînâ kelimeyi, felsefe disiplini için dört unsurun ve niteliğin birbiri ile etkileşimi, tıp için insan bedenine ait dört sıvıdan müteşekkil maddi yapısı, psikolojiye dair eserlerde ise insan tabiatını, karakterini, insana ait huyları oluşturan-belirleyen faktör olarak kullanmıştır (Aksu, 2016: 129). Bir diğer tanıma göre mizaç, cemadat, nebatat, hayvanat ve insan olarak dörde ayrılan varlıkların iradi olmayan, kendilerinin tercih etmedikleri ve yaratılıştan gelen özellikleri ve fitratıdır (Uzun, 2018:16). Mizac-ı cibilli doğuştan gelen genetik mizaç, mizac-ı sıhhi sağlıklı mizaç, mizac-ı marazi ise hıltların karışma miktarının bir diğerini etkilemesi sonucu dengesi bozulmuş mizaçtır. Tabiatın, zamanların, mevsimlerin, yaşanan coğrafyanın, cemadatın, bitkilerin, gıdaların, hayvanların da mizacı ve bu mizaçların insan üzerinde etkisi vardır (Uzun, 2018: 55-56). Bir mizaca aynı mizaçtaki varlıklar yararlı (dost), başka mizaçta olanların bazıları zararlı, bazıları nötrdür. Eski tıpta tedavi mizaç ilmine¹² göre uygulanırdı (Salih, 2018: 111).

¹² Gerçek Tıp adlı eserinde Aidin Salih, mizaca uygun olmayan yiyeceklerin kişinin beslenmesinde büyük oranda yer alması halinde hastalıklara sebebiyet vereceğini, mizacı bozmamak için doğumdan itibaren doğal istekleri gözetmenin gerektiğini ifade eder. Bozulan mizaç özelliklerini yeniden kazanabilmek için vücudu temizlemek ve açlık yapmak lazımdır (Salih, 2018: 111).

Mizaç¹³ teorisinin köklerinde Empedokles'in (MÖ 492-432) dört unsur (ateş, hava, su, toprak) teorisinin ardından Hipokrat'ın dört nitelik (kuru, yaş, sıcak, soğuk) teorisi, son olarak da Galen tarafından ilave edilen dört sıvı (kan, sevdâ, balgam, safra) teorisi bulunur. Galen'e göre bu dört sıvı her insanın bedeninde farklı oranlarda bulunur ve karışım oranlarındaki baskın unsura göre dört temel mizaç şeklinde ortaya çıkar. Bu mizaçlar soğukkanlı (phlegmatic), sıcakkanlı (sanguine), asabi (choleric) ve melankolik (melancholic) şeklinde adlandırılır (Kuşlu-Aydın, 2016: 9-10).

Hıltların, her biri, farklı özelliklere sahiptir. Sahip oldukları özellikler, onlar sayesinde ortaya çıkan mizacı da etkilemektedir (Aksu, 2012: 28).

Orta çağda Batı'da psikolojik tasnifin yapıldığı bir örnekte dört hılt, hıltların özellikleri ve insan davranışlarına etkisi şöyle işlenmiştir:

Kan (Demevî Kişilik): Kanın vasıfları sıcaklık ve yaşlıktır ve bu kategorideki insanların iyimser ve ümitvar kişilikleri vardır. Bu hıltın hâkim olduğu insanların yanağından kan damlayan, sağlıklı görünüşte olduğu düşünülür ve bu insanlara neşeli, samimi ve âlicenap gözü ile bakılır. Orta çağ kitaplarında asilzade/soylu kimseler bu sınıflandırmada resmedilirdi. Çünkü ideal bir asilzadede bu vasıfların olması umulurdu¹⁴ (Kelly, 2009: 2).

Balgam (Balgamî Kişilik): Balgam hıltı soğuk ve yaşlıdır, bu hıltın hâkim olduğu insanın vasıfları arasında ağırkanlılıkla birlikte uyuşukluk ve donukluk bulunur. Orta çağda genel olarak balgamik insanların mesafeli ve havalı oldukları düşünülürdü. Tüccarlık bu kategori için uygun idi (Kelly, 2009: 3).

Kara Safra (Sevdâvî Kişilik): Kara safra soğuk ve kurudur. Fazla miktarda kara safraya sahip olan kişi kasvetli, depresif ve melankolik idi. Kara safralı kişiler genellikle namert, benzi soluk, haristir. Solgun yüzlü bilim insanı bu kişiliğin simgesi idi (Kelly, 2009: 4).

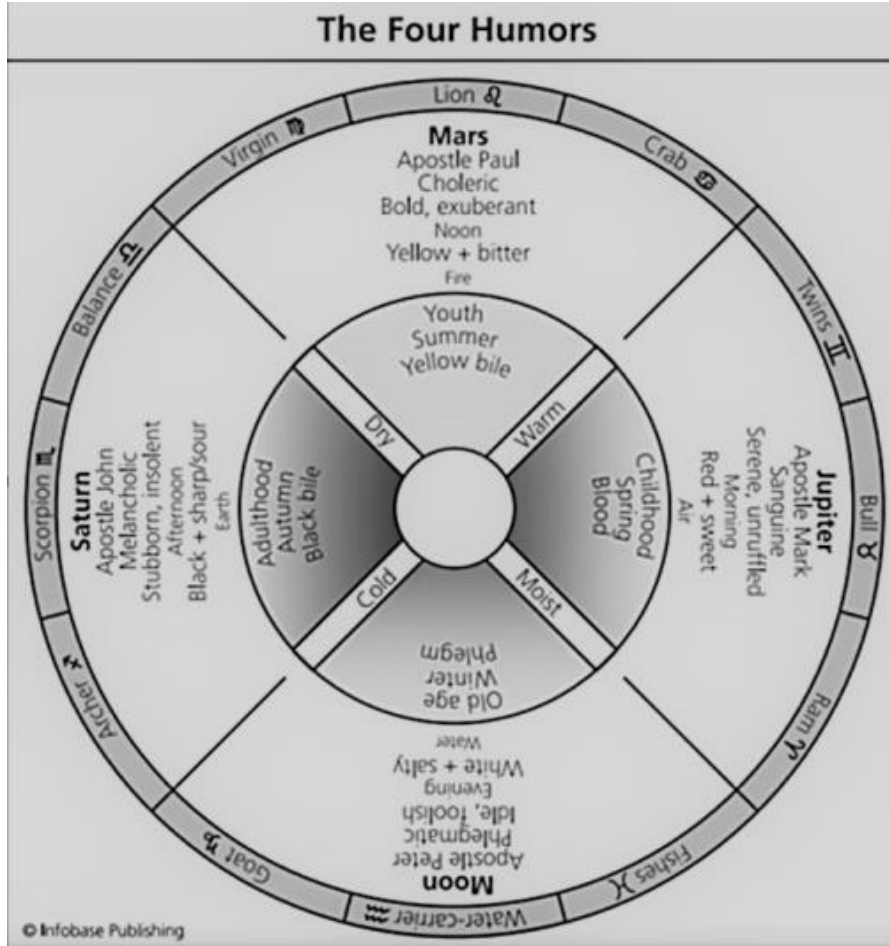
Sarı Safra (Safravî Kişilik): Sıcak ve kuru olan sarı safranın aşırısının kişiyi hassas/huzursuz ettiği düşünülürdü. Şövalyelerin sarı safranın sembolleri olduğu düşünülürdü (Kelly, 2009: 3-4).

¹³Mizaç, dört unsurun birbirine zıt niteliklerinin etkileşimi neticesinde oluşur. Zıt nitelikler eşit oranda ise denge oluşur. Sıcak ve soğuk ya da yaş ve kuru niteliklerden biri yahut ikisi baskın olursa denge hâli bozular. Unsurların ve niteliklerinin dengesi bozulduğunda kişinin mizacında sapma olur, başka bir deyişle itidal bozular. Ancak insanda bu niteliklerin eşit olmasından ziyade, her bir kişi için en uygun oranın ortaya çıkması önemlidir. Mizacın dengeli yani mutedil olması nadir bir durumdur. Mesela bir kişide ateş unsuru baskın ise onun mizacı sıcak, su unsuru baskın ise o kişinin mizacı soğuktur. Dört basit mizaç vardır. Dört de bileşik mizaç bulunmaktadır. Bir kişide sıcak ve nemli nitelikler birlikte baskın ise o kişi demevî, sıcak ve kuru nitelikler baskın ise safravî, soğuk ve kuru nitelikler sevdavî, soğuk ve nemli nitelikler baskın balgamî mizaçta olur (Sarı, 2008: 139-140).

¹⁴ Çeviri, yazar tarafından yapılmıştır.

Bedenlerinde salya üretimi fazla olan flegmatiklerin (soğukkanlıların) sakin ve tembelle, kanı fazla olan sanguiniklerin (sıcakkanlı) sıcakkanlı, kara safra üretimi fazla olan melankoliklerin (kara sevdalı) karamsar, içe dönük ve sarı safra üretimi fazla olan koleriklerin (asabi) öfkeli bir mizaca sahip oldukları düşünülürdü. Her mizacın beden sıvısına uygun düşen bir mevsimi, bir metal ve minerali, bir yaşam dönemi, bir rengi, günü, saati, tedavi şekli, beslenme tarzı, 9. yüzyıldan itibaren geçerli olmak üzere ise, bir gezegeni olduğu bilgisine (Akın, 2014: 71-72) ilaveten kanın hararete, safranın öfkeye, balgamın burûdete, sevdânın ise melankoliye sebep olduğu bilgisi verilmiştir (Şentürk, 2016: 183).

Şekil 2. Dört Unsur

(Kelly, 2009: 3)

Ahlât-ı erbaa'nın yabancı kaynaklarda işlendiği tespit edilmiş, Şekil 2'de gösterilenlerin Türkçe açıklaması aşağıda verilmiştir:

Kanın gezegeni Jüpiter, mizaç özelliği iyimser, sakin ve telaşsız, zamanı sabah, rengi kırmızı, tadı tatlı, unsuru hava, mevsimi bahar, yaş dönemi çocukluk ve burçları İkizler, Boğa ve Koç'tur.

Sarı safranın gezegeni Mars, mizaç özelliği fevri, cesur, canlı ve neşeli, zamanı öğle, rengi sarı, tadı acı, unsuru ateş, mevsimi yaz, yaş dönemi gençlik; burçları Başak, Aslan ve Yengeç'tir.

Balgamın gezegeni Ay, mizaç özelliği soğukkanlı, tembel, budala, zamanı akşam, rengi beyaz, tadı tuzlu, unsuru su, mevsimi kış, yaş dönemi yaşlılık; burçları Oğlak, Kova ve Balık'tır.

Sevdanın (kara safra) gezegeni Satürn, mizaç özelliği hüzünlü, inatçı, küstah, zamanı öğleden sonra, rengi siyah, tadı ekşi, unsuru toprak, mevsimi güz, yaş dönemi yetişkinlik; burçları Yay, Akrep ve Terazi'dir.

Divan Şiirinde Ahlât-ı Erbaa

Klasik Türk şiirinin önemli kaynakları arasında Türk tarihi ve milli kültür unsurları, İslam dini ve İslami ilimlerin yanı sıra hikmet, kimya, hendese, tıp, astronomi gibi çağın ilimleri de yer alır (Timurtaş, 2005: 29). İnsan mizacı ve sağlığı ile olan bağlantısı nedeniyle ahlât-ı erbaa Divan şiirinde işlenen ilimlerdenidir.

Eski tıpta ve tıpla ilgili ilimlerde önemli bir yeri olan ahlât-ı erbaa'ya XX. asrın başlarına kadar psikoloji ve pedagoji ilimlerinde yer verilmiş, bu konu edebiyatta da dikkati çekecek şekilde kullanılmıştır (Arı, 2001:73). Divan edebiyatında sağlık ve sağlığın korunması şairlerin sıkça değindiği konular arasındadır. Divan edebiyatı tıp açısından incelendiğinde iki tip şair grubu ile karşılaşılır. İlk grupta tababeti bilen ve mesleği tabiplik olan şairler bulunurken, ikinci grupta tababet konusunda ihtisası olmayıp eserlerinde tıbbı dair değerlendirmeler yapan ve mazmunlar kullanan şairler yer alır (Kemikli, 2007: 20-21). Makalede incelenen şair Hakkânî bu tasnife göre ikinci gruptandır.

Tıpkı şiir gibi tıbbın da bir sanat olduğu, tababet ve şiir arasında ontolojik yakınlık bulunduğu, tıbbın Batı'da tapınaklarda, Doğu'da ise dini muhit içerisinde ortaya çıktığını belirtilmiş; şair, müzisyen ve dansçı olan şamanın aynı zamanda bir büyücü ve şifacı olduğu, dolayısıyla tabibin aziz ve ermiş olduğu ifade edilmiştir (Kemikli, 2007: 20-21).

Sağlık ve hastalığa dair verilen eserler içinde, ikinci grup şairler arasında yer alan Fuzûlî'nin *Hüsn ü Aşk*, *Rûh-nâme* ve *Sefâretnâme* isimleri ile de anılan *Sihhat u Maraz* adlı mesnevisinde tasavvufî ve alegorik bir anlatım ile ruh beden ilişkisi ele alınmış, kahramanlar hüsn, aşk, ruh, kan, balgam, safra, seveda, mizaç, sıhhat, dimağ, maraz ve perhiz olarak seçilmiştir (Kemikli,

2007: 22-23). Divan şiirinde ahlât-ı erbaa, hekimin hastanın nabzını tutup, nabzın atış şekline göre mizacının tesbit ederek hastalık teşhisini koyması olarak işlenmiştir (Yeniterzi, 1998: 96). Ahlât-ı erbaadan sevdâya dair hastalıkların tedavisinde eftimun adlı çiçeğin kullanıldığı, balgam arttığı zaman ise Ebûcehil karpuzu denen hanzel adlı bitkinin kullanıldığı ifade edilmiştir (Yeniterzi,1998:96). Bal ise ahlât-ı erbaa unsurlarından safranın yükselmesini sağlayan ve vücut dengesine faydası olan bir tiryaktır (Kemikli, 2007: 30).

İnsan dört cevherden yani ahlât-ı erbaadan yaratılmıştır.

Seni çün kim Hudâ ‘anâşırdan

Hağk itdi bu dört cevâhirden (Bekmezci, 2013: 122).

Dört hıltın birbiri ile uyumu bedenın sağlıklı olması için gereklidir:

Bedenün bunlar iledür kâ'im

İ' tidâl ile hoşdurur dâ'im (Ay, 2000: 23).

Şeyh Galib, Hüsn ü Aşk'ta dert kıblesi olan Mahabbetoğulları kabilesini kara baht ve sarı yüz ile tasvir eder. Tıbben hüzn vücuttaki safra oranını artırır. Bu durum mide krampları ve yüz sararmasına yol açar (Ece, 2012: 133).

Ammâ ne kabîle kıble-i derd

Bi'l-cümle siyâh-baht ur ü zerd (Ece, 2012: 132).

Ahlât-ı erbaanın eski tıptaki ve tıbbâ istinat edilen ilimlerdeki yerinin çok önemli olduğu, şairlerin hıtlardan her birini mazmunların icabına göre kullandıkları bilinmektedir (Onay, 2004: 90). Aşağıdaki beyitte hastalığın sebebi sayılan hılt muvazenesizliğinin giderildiği ve tüm hıtların itidalli hâle gelerek hastanın iyileştiği anlatılmaktadır.

Hamdülillâh ki mizâcında veliyy-i ni'âmın

‘ İtidâl oldu bedîdâr u tağayyur nâbûd (Onay, 2004: 90).

Tabibe seslenen âşık aşk sebebiyle tenindeki tüm hıtların yandığını ifade etmiş ve derdine derman sormuştur.

‘ İşk elinden muhterikdür tende ahlâtum kamu

Üşbu rence nedurur dermân buyurgıl iy tabîb (Akdoğan, e-kitap: 240-241).

Diğer bir beyitte Behiştî gam ahlâtını sinesinden uzaklaştırmak için bir yiyimlik afyon ve sultaniye şerbeti bulamadığından yakınır.

Sîne de sürmege ahlât-ı gamı olmaz hiç

Bir yiyüm berşe irer şerbet-i sulţâniyye¹⁵(Aydemir, 2000: 479).

Nedim ise mecazlı bir ifade ile yanlış bir yerden kan alma gibi İslam devletinin mizacına zarar verilmesinden bahsetmiştir:

Kılıp ahlâtı faşd-ı bî-maḥal taḥrîk olmuştu

Halel ḫârî mizâc-ı devlet-i İslâmiyân üzre (Macit, 2012: 42).

Hakkânî'ye Göre Ahlât-ı Erbaa

Hakkânî, XV. ya da XVI. yüzyılda yaşadığı düşünülen mutasavvıf bir şairdir. Hakkında tezkirelerde ve diğer biyografik kaynaklarda bilgi bulunamamıştır. Şair mesnevinin içerisinde kendisinden, bağlı bulunduğu tasavvufî ekolden ya da dönemine işaret edecek bir bilgiden bahsetmemiştir. Kıbrıs nüshası istinsah kaydı (H. 976/1568-1569) ve İnebey nüshasındaki “min hulefâyı Akşemseddin” ifadesi üzerine yukarıda belirtilen tahminî tarihi verebiliyoruz. Eserin nüshasını temin ettiğimiz Kıbrıs Sultan İkinci Mahmud Kütüphanesi katalogunda da şair hakkında bilgi olmadığı teyit edilmiştir. Ancak yine aynı katalogda 1600 eserden 100 eserin seçilmesinde yazar, yazı tarihi, eskilik, sanat değeri ve benzeri faktörler göz önünde bulundurularak bir tasnif yapıldığı ifadesine yer verilmiştir (Parmaksızoğlu, 1964: 4). Bu bilgi, Hakkânî ya da eserinin bir önemi haiz olduğunu göstermektedir.

Yazarın, İnebey Yazma Eserler Kütüphanesi kayıt defterine “şeyh” sıfatı ile kaydedilişi, Arapça ve Farsçaya hâkimiyeti, şiirinde geçen konuların çeşitliliği, ayet ve hadislere vukufiyeti, üslubu Hakkânî'nin eğitim almış bir şair olduğunu düşündüren etkenlerdendir. Hakkânî'nin “Manzûme-i Nasâih Alâ Meşrebi't-tasavvuf” adlı eseri tam, 5129 beyitten oluşan, dinî, tasavvufî, ahlaki ve didaktik bir mesnevidir. İki nüshası tespit edilen eserin vezni mefâilün mefâilün feülün'dür. Hakkânî'nin ayet ve hadisleri açıkladığı kısımlarda dil sade ise de mesnevinin geneli ıstılah içerdiğinden ağırdır. Metinde Eski Anadolu Türkçesi dil özellikleri görülür.

Nüshalardan ilki Kıbrıs Milli Arşivi'nden temin edildi. Eser, Kıbrıs Sultan İkinci Mahmud Kütüphanesi katalogunda “Divan-ı Muhammed Hâkânî” olarak kaydedilmiştir (Parmaksızoğlu, 1964:16). Bu bilgi yanlıştır. Eser bir divan değil mesnevi, eserin müellifi Hâkânî değil Hakkânî'dir. No 81'de

¹⁵Divanda “bir şeh” şeklinde okunmuştur.

kayıtlı nüsha, siyah sırtı derili pandizot ciltlidir. İnce su yollu, filigranlı, nohudî renk kağıda konu başlıkları, şiirde iktibas edilmiş kelimeler ve bazı astronomik terimler sürh, diğer kısımlar siyah mürekkeple yazılmıştır. Talik hatlı nüshanın her sayfasında 17 satır vardır. 161 varaktan oluşan, 142x200 (70x125)mm dış ve iç kenar ebatlı nüsha H. 976/1568-1569 yılında Şah Muhammed bin Nasuh bin Ahmed tarafından istinsah edilmiştir. 5122 beyitten oluşan nüsha metinde K olarak kısaltıldı.

Baş: Bi'smi'llâhi'r-rahmâni'r-raḥîm
 Ve bi-fazlihi ve kudretihi neste'în
 Sonu: İ̄n kitâb ez fazl-ı Hâḡ çün şod temâm
 Mî dehem ber Muştafâ bî-ḡad selâm

16 Or 663 nolu Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi'nden temin edilen ikinci nüsha şemseli yıpranmış kahverengi meşin ciltli; kağıdı aharlı, filigranlı, su yollu, krem renktir. 164 varaktan oluşan, her sayfasında 17 satır bulunan, nesih hatlı, bölüm başlıkları sürh diğer kısımlar siyah mürekkeple yazılan nüsha 100x203(70x150) mm dış ve iç kenar ebatlıdır. Nüshanın istinsah tarihi ve müstensihi belli değildir. 5041 beyitten müteşekkil nüsha metinde İ harfi ile gösterildi.

Baş: Be-nâm-ı Kird-gâr-ı pāk-ı 'ulyâ
 Şodem bâ bâ'-i bismi'llâh gūyâ
 Sonu: Biḡamdi'llâh ki ḡatm oldı bu rişâle
 Hezârân şükr olsun zü'l-Celâl'e

Metin iki nüshanın edisyon kritiği yöntemi ile kuruldu, mesnevinin dil içi çevirisi yapıldı.¹⁶

Âlim, çok yönlü bir şair olan Hakkânî mesnevisinde din bilimlerinin yanı sıra felsefe, kelam, tıp, astronomi gibi alanlara da yer vermiştir. Şairin işlediği konulardan biri de ahlât-ı erbaadır.

Mesnevide ahlât-ı erbaaya dair bilgiler teorik tasavvuf ve ontoloji muhtevalı kısımlarda dağınık, 2922-3017 beyitler arasında ise düzenli bir şekilde işlenmiştir. Bu beyitler yazma nüshalarda İ 94a-İ 97b ve K 93a- K 97a varakları arasında yer almaktadır.

Hakkânî ahlât-ı erbaadan, müstakil başlıklarla tabii mizaçlar ve tabii mizaçların psikolojik mizaçlara etkisini anlattığı beyitler arasında

¹⁶ Makalede, örnek verilen beyitlerin başında numara verildi.

Olur ol hilkatin hem tab' ı âzer²³

Safravî tabiat ateşten olup bu tabiatın sahibi zorba, hiddetli, şiddetli, acımasız olur. Bu kişi geleceğini düşünmeyen biri olup, hali kibirliliğe meyyaldır. Tabiatını ıslah ederse nurlanır. Şair, kendisinde bu huy olanı da uyarır, doğru olanı yapmasını, yanmaktan kurtulmasını tenbihler (b.2949-2955).

2950 Kaçan kim ola şafrāvī tabī' at

Ana bil ki âteş olur hem tarīkat²⁴

2951 Bu tab' issi gerek kim ola cebbār

Beğāyet hiddetinden ola qahhār²⁵

[195a]

2952 Muḥayyil līk fikr itmez meālin

Tekebbūr līk tezcek bile ḥālīn²⁶

2953 Gehī ıslāḥ ide tab' -ı ḥāmın

Gehī iflāḥ ide nūr-ı cāmın²⁷

2954 Gehī nāriyyet ile ola qābil

Gehī nūriyyet ile ola şāmīl²⁸

2955 Bu tab' ı çünkü bulduñ it şalāḥı

Ki yanmağdan bula cismüñ felāḥı²⁹

Bâdî mizaç nemli olup, kan ile yol bulan bir tabiattır. Bu tabiata sahip kişinin konuşma kabiliyeti üstündür. Ancak gönlü hevâdir. Kırmızı yüzlü olan bu kişiden kimseye zarar gelmez. Bu kişide havanın tüm vasıfları bulunur (b.2956- 2963).

2959 Bu tab' issi kaçan kim ola qābil

Tekellüm eylemekde olsa kāmīl³⁰

²³ Ey kardeşim! Eğer sarı (benizli) olursa o yaratılmışın tabiatı ateştedir.

²⁴ Ne zaman safravî tabiat olursa onu bil ki yoldaşı ateştir.

²⁵ Bu tabiatın sahibi zorba olur, hiddetinin şiddetinden acımasız olur.

²⁶ Hayalperesttir, ancak işin sonucunu düşünmez. Kibir(lidir), ancak da tutumunu da çarçabuk anlar.

²⁷ Bazen ham tabiatını ıslah eder, bazen de gönül nurunu felaha erştirir.

²⁸ Bazen ateşlilik kabil olur bazen de aydınlıkla dolar.

²⁹ Bu huy bulmuş isen doğru olanı yap ki bedenini yanmaktan kurtulsun.

2960 Velîkin oluben gönli hevâyi

Gehî arzî olur gehî semâyi³¹

2961 Anuñ rengüni bil kim surh-rûdur

Anuñ hâşiyeti her demde budur³²

2962 Zuhûr bulur bedende hâdişâti

Bulunur anda bādın her şifâti³³

2963 Yitişmez kimseye anuñ ziyânı

Ġalîz ola meger kim tende şanı³⁴

Balgamî tabiat suya ait olup bu kişi gamlıdır. Son derece beyaz olan bu kimsenin eklemlerinde sert ağrılar bulunur; zaman zamanda başına dert gelir. Yüzü parlak ve güzel, sözü uysal olan bu kimsenin gönlü yüce olacaktır. Yüzünde bazen sertlik görülür, bazen de soğuk sözlü olur. Her ne kadar gönlünde çok hayali olsa da sözü kalıcı değildir. Bu tabiattaki kişi toprak ile terkip olduğunda idraki tertip kazanır (b.2964- 2972).

2966 Bu şab' issi sepîd olur beğayet

Çü balgām eyleye aña sirāyet³⁵

[195b]

2967 Mefāşılđa vec' alar buluna serd

Hem irer gāh gāhî başına derd³⁶

2968 Velîkin olısardur yüzi şulu

Söze uşşal ola vü gönli ulu³⁷

2969 Gehî tezlik ' ayān ola yüzinden

³⁰ Bu tabiata sahip kişinin kabiliyeti konuşmadaki üstünlüğüdür.

³¹ Ancak gönlü hevayı olup gah yerde gah göktedir.

³² Onun rengini bil ki kırmızı yüzlüdür, onun özelliği her zaman böyledir.

³³ Onda havanın tüm vasıfları bulunur ve bedende hadiseleri ortaya çıkar

³⁴ Ondan kimseye zarar gelmez, teninde kanı yoğundur.

³⁵ Bu tabiattaki kişiye balgam sirayet ettiği için (o) son derece beyaz olur.

³⁶ Eklemlerinde sert ağrılar bulunur, zaman zaman da başına dert gelir.

³⁷ Yüzü parlak ve güzel, sözü uysal, gönlü yüce olacaktır.

Gehî bâridlik añlana sözinden³⁸

2970 Egerçi çok ola dilde hayâli

Velîkin şâbit olmaya maqâli³⁹

Sevdâvî tabiat soğuk, kuru ve topraktandır. Bu tabiat sahibinde tüm kötü davranışlardan sakınma olur. Rengi siyah ve sahibi iyi huylu olur. Bu kimse ne düşünse gerçekleşir, hangi işi istese elde eder. Bu tabiattaki insan takva sahibi, emanete riayet eden bir kişi olur, şeriat ile din ve diyanet bulur. (b.2973-2982).

2973 Bil imdi bârid u yâbisdürür hâk

Bu şab'c' issinde olur cümle imsâk⁴⁰

2974 Dağı rengi siyâh u nîk haşlet

Velîkin ola sevdâvî şab'c' at⁴¹

2975 Ne kim endîşe itse ola hâşıl

Ne iş kim maţlabıdır ola hâşıl⁴²

2976 Ola hem zâhid u şâhib-emânet

Bula hem şer'c' ile dîn u diyânet⁴³

Hakkânî'ye Göre Mizaçların Karıştırılması

Toprak ile ateş terkip edilirse kuru bir mizaç ortaya çıkar, kuruluşun çaresi az yemektir. Bu mizaçtaki kişi kumral ve marifetli olur, onun zikri hû olmalıdır. Âlim ve zahid olan bu kişinin şeyh olma kudreti vardır, onun sözleri hadisler ve tefsirlerdir. Böylece fikir bakımından kemal bulur (b.2991-2997).

³⁸ Yüzünde bazen sertlik görülür, bazen de sözüden soğukluğu anlaşılır.

³⁹ Her ne kadar gönlünde çok hayali olsa da sözü kalıcı değildir.

⁴⁰ Toprak soğuk ve kurudur, bu tabiat sahibinde tüm kötü davranışlardan sakınma olur.

⁴¹ Rengi siyah ve iyi huylu ancak sevdâvî tabiatlı olur.

⁴² Neyi düşünse gerçekleşir, hangi işi istese elde eder.

⁴³ Takva sahibi, emanete sahip olur; şeriat ile din ve diyanet bulur.

- 2991 Olunca hâk ile âteş mürekkeb
Olur ‘ aklı vü idrâki müretteb⁴⁴
- 2992 Velîkin huşk olur anuñ mizâcı
Pes az yemekdürür anuñ‘ ilâcı⁴⁵
- 2993 Dağı şıbgına kumrâl dirler anuñ
Lüzümü dağı çokdur bu beyânuñ⁴⁶
- 2994 Bu cinsüñ ma‘ rifet mağdûrı olur
Çü anuñ‘ ilm-i hû mezkûrı olur⁴⁷
- 2995 Hem olur ‘ âlim u derrâk-ı pür-fen
Hem ider zühd ile takvâyı mesken⁴⁸
- 2996 Meşâyih meslegünde ola kâdir
Ki ‘ ârif zât ola vâktine hâzır⁴⁹
- 2997 Ehadîş u tefâsir ola zikri
Kemâliyyet bula fi’l-cümle fikri⁵⁰

Su ve ateşin karıştırılmasından ihtilafı bir mizaç olur. Bu mizaç sahibi güzellik bulur, bu kimsenin sakalı sarı olur, fikri ve söyledikleri çelişir. Vücudu beyaz mavi/yeşil gözlü olan bu kişi hayalperesttir. Genç iken hararet, yaşlanınca ateş özellikleri ağır basar. Huyu irfan ile ilim ile değiştirilebilir (b.2998- 3006).

- 2998 Pes andan âb u âteş itse terkîb
Tabî‘ atde muhâlif ola tertîb⁵¹
- 2999 Mehâsin bula zerd ola şakâlî

⁴⁴ Toprak ile ateş terkip olunca akıl ve idraki yerli yerinde olur.

⁴⁵ Ancak onun mizacı kuru olur, onun ilacı az yemektir.

⁴⁶ Onun rengine de kumral derler, bu açıklamanın lüzumu çoktur.

⁴⁷ Takdir gereği bu cinsin marifeti olur, bu sebepten de onun zikri hû ilmi olur.

⁴⁸ Hem âlim, birçok ilimden anlayan olur, hem de züht ile takvayı yer edindir.

⁴⁹ Şeyhlik yolunda kudreti vardır, yaşadığı dönemin arif bir zatı olması umulur.

⁵⁰ Sözleri hadisler ve tefsirler olur, tüm fikirleri kemaliyet bulur.

⁵¹ Daha sonra su ve ateş terkip olsa, mizaçlarda tertip birbirine aykırı şekilde oluşur.

Muḥālif ola fikrine maḳāli⁵²

3000 Anuñ cismi sep̄id olur gözi gök

Ḥayālāt-ı ṭab‘ iatda olur bük⁵³

3001 Yigitlikde ḥarāret ola ḡālib

Velī p̄ir olsa ola nāra ṭālib⁵⁴

3002Pes āna ma‘ rifet virmek gerekdür

Ki ol envā‘ -ı fen görmek gerekdür⁵⁵

Hava ile ateşin karışımı yani kan ve safranın terkiibinden tüyleri ve yüzü kırmızı, gözü yeşil /mavi Merih tabiatlı insan olur. Bu kişinin her türlü kötü huya, öldürmeye bozgunculuğa meyli vardır. Âlim de bilgin de olsa bu böyledir. Zeki olup güzel sanatlara yakındır. İlim onun kötü huylarını bertaraf eder (b.3007-3017).

3007 Pes andan nār u bādı zikir eyle

Bularuñ daḥı ḥālin fikir eyle⁵⁶

3008 Mürekkeb olsa ya‘ nī ḥūn u şafrā

Ol ikiden olan mevlūd peydā⁵⁷

3009 Ḥuṭūṭı surḥ olub hem surḥ-rūdur

Gözi hem gök olub Mirriḥ-ḥodur⁵⁸

3010 Mu‘ āvin oluben her bed-nihāda

Hemişe meyl ider ḳatlı u fesāda⁵⁹

3011 Velīkin bulmaya taşdıḳe me‘men

⁵² Güzellik bulur, sakalı sarı olur; fikri ve söyledikleri çelişir.

⁵³ Onun vücudu beyaz, gözü mavi/yeşil olur, mizacı hayaller (yönüyle) sık ağaçlık/ormanlık gibidir.

⁵⁴ Genç iken hararetli, yaşlılıkta ise ateşe talip olur.

⁵⁵ Daha sonra ona irfan vermek gerekir, (onun) ilimlerin çeşitlerini görmesi gerekir.

⁵⁶ Ondan sonra ateş ve rüzgârı söyle, bunların hâlini de düşün.

⁵⁷ Kan ve safra terkip olursa o ikisinden doğmuş olanın

⁵⁸ tüyleri kırmızı olup hem de kırmızı yüzlüdür, gözü yeşil/mavi olup Merih huyundandır.

⁵⁹ Her (türlü) kötü huyluya yardımcı olarak, daima öldürme ve bozgunculuğa meyleder.

Eger ‘âlim ola derrâk-ı pür-fen⁶⁰

3012 Velîkin zeyrek olur ekşer ol cins

Şanâyi‘‘ ilmîne bulıncağız üns⁶¹

[I97a]

3013 Pes añâ‘ ilmi idincek eşerler

Gider tab‘ından anuñ ol hâtarlar⁶²

3014 Ki ‘ilmüñ âfitâbı kânın anuñ

Çılur âhenligüni şems-i cânuñ⁶³

3015 Kemâlüñ göstericek dilde her fen

Mübeddel olunur altuna ahen⁶⁴

Sonuç

Klasik Türk edebiyatı şairleri bilimsel konuları şiirlerinde malzeme olarak kullanmışlardır. Özellikle sağlık divan şairlerinin işlediği konulardandır. Sağlık ve sağlığın korunması gibi tıp unsurlarının yanı sıra divan şairlerinin ele aldığı konulardan biri de humoral patoloji teorisi olarak isimlendirilen ahlât-ı erbaadır.

Kan, balgam, safra ve sevda sıvılarının mizaca etkilerinin anlatıldığı beyitlerde şair, derinin rengi ile mizaç arasında bağ kurmuş bu renk siyah ise insanın toprak unsurundan, beyaz ise sudan, kırmızı ise havadan, sarı ise ateş unsurundan meydana geldiği söylemiştir. Dört unsur ve bunların karışımının insan mizacı üzerindeki etkilerini bir tür kıyafetname sayılabilecek şekilde anlatmıştır.

Makalede ahlât-ı erbaa ve mizaç başlıkları ile açıklanan dört unsurun özellikleri ve insana etkileri kısmındaki bilgilerle Hakkanî'nin bilgileri örtüşür. Doğu ve Batı kaynaklarında da şaire göre de safravî kişilik öfkeldir, bâdî (demevî) kişilik iyimser, geçimlidir. Balgamî kişilik soğukkanlıdır, sevdâvî kişilik tedbirlidir.

Dört unsurun insanın dış görünüşü ve davranışlarına olan etkisinin anlatıldığı beyitlerden ahlât-ı erbaanın şairin yaşadığı dönemde etkili olduğu ve

⁶⁰ Her ne kadar âlim, bilgi dolu ve idrak sahibi olsa da doğruluk bakımından güven vermez.

⁶¹ Ancak, çoğunlukla, bu yapıdaki kişi güzel sanatlarla uğraşırsa zeki olur.

⁶² İlim ona tesir ettiğinde fitratından o tehlike(li hâller) giderilmiş olur.

⁶³ İlmin güneşinin onun madenindeki demirliğini (alarak) onu can güneşi kılar.

⁶⁴ Her bilgi gönülde kemal gösterdiğinde demir altına dönüşür.

Hakkânî'nin ikinci grup yani mesleği tabiplik değilse de tıbbı dair örnekler veren şairler arasında bulunduğu sonucu çıkarılabilir.

Kaynakça

- Kur'an-ı Kerim Açıklamalı Meali*, (2006), Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara.
- Akdoğan, Yaşar. (e-kitap), *Ahmedî Divanı*, <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/TR,78357/ahmedi-divani.html>, (Erişim Tarihi: 11.04.2018)
- Akın, Haydar. (2014), *Antikçağ'dan Yeniçağ'a Delilik, Melankoli ve Cinlenme Avrupa'da Aykırı Olma Halleri Üzerine Tarihsel Bir İnceleme*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmış Doktora Tezi, Ankara.
- Aksu, İbrahim. (2012), *İbn Sînâ Felsefesinde Mizâc Kavramı ve Nefs İle Olan İlişkisi*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- Arı, Ahmet. (2001), "Ahlât-ı Erbaa" *Türk Dünyası Edebiyat Kavramları ve Terimleri Ansiklopedik Sözlüğü*, C 1, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayını, Ankara.
- Arı, Ahmet. (2001), "Anâsır-ı Erbaa" *Türk Dünyası Edebiyat Kavramları ve Terimleri Ansiklopedik Sözlüğü*, C 1, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayını, Ankara.
- Ay Akdeniz, Defne. (e-makale), "Guiseppa Arcimboldo'nun Eserleri ve Gastronomi" *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, http://www.asosjournal.com/Makaleler/1063743928_3449%20Defne%20AKDEN%20C4%B0Z%20AY.pdf (Erişim Tarihi: 13.01.2019)
- Ay, Ümrân. (2000), *Nidâî Dürr-i Manzum, İnceleme-Karşılaştırmalı Metin*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- Aydemir, Yaşar. (2000), *Behiştî Divanı*, MEB, Ankara.
- "Balgam" Türk Dil Kurumu [TDK], Güncel Türkçe Sözlük, http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&arama=kelime&gu id=TDK.GTS.5ca371cfc97305.47848004 (Erişim Tarihi: 02.04.2019)
- Bayat, Ali Haydar. (2016), *Tip Tarihi*, <http://www.zeytinburnu.istanbul/Document/FileManager/tip-tarih-kitabi.pdf> (Erişim Tarihi: 11.01.2019).
- Bekmezci, Emine Selcen. (2013), *Cerrahnâme Adlı Manzum Tıp Eserinde Ahlât-ı Erbaanın İşlenişİ (Cerrahnâme'nin Bitki Yönünden İncelenmesi)*, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale.
- Çağbayır, Yaşar. (2007), *Ötüken Türkçe Sözlük*, Ötüken Neşriyat, İstanbul.

- Dökmeci, İsmet. (2006), *Tıp Terimleri Sözlüğü*, İstanbul Medikal Yayıncılık, İstanbul.
- Ece, Selami. (2012), *Hüsnüne Aşk Olsun*, Fenomen Yayınları, Erzurum.
- Eliaçık, Muhittin. (2010), “Sihhat u Maraz’da Ahlât-ı Erbaanın İşlenişi”, *Mukaddime*, 1, s.125-141.
- Erdemir, Ayşegül. (1989), “Ahlât-ı Erbaa” *İslam Ansiklopedisi*, C 2; Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul.
- Erzurumlu İbrahim Hakkı. (2013), *Mârifetnâme*, (Haz. Cafer Durmuş, Kerim Kara), C 2, Erkam Yayınları, İstanbul.
- Gök, Ömer. (2013), *Fuzûlî’nin Sihhat u Maraz’ı İle Derviş Siyâhî’nin Mecma-ı Tibb’ında Ahlât-ı Erbaa’nın İşlenişi*, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale.
- Gözütok, Tarık Tuna. (2013), *Rifat Bin Mehmed Emin’in İlm-i Ahval-i Ruh ve Usul-i Tefekkür Adlı Eserinin Türk Psikoloji Tarihi’ndeki Yeri*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- Hakkânî, *Manzume-i Nasâih Ala Meşrebi’t-Tasavvuf*, İnebey Kütüphanesi. No 16 Or 663.
- Hakkânî, *Manzume-i Nasâih Ala Meşrebi’t-Tasavvuf*, Kıbrıs Milli Arşiv. No 81.
- İbn Manzur (h.1414), *Lisânü’l-Arab*, Dâru Sâdır, Beyrut.
- İbn-i Sînâ, (1995), *El- Kânûn Fi’t-Tıbb*, (Çev.) Esin Kâhya, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Kültür Merkezi, Sayı:103, Külliyyatlar Dizisi, Birinci Kitap, Sayı 5, Ankara.
- “Kan” Türk Dil Kurumu [TDK], İlaç ve Eczacılık Terimleri Sözlüğü, http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_eczacilik&view=eczacilik&kategori=1=yazimay&kelimesec=5483 (Erişim Tarihi: 01.04.2019)
- Kanar, Mehmet. (2009a), *Arapça Türkçe Sözlük*, Say Yayınları, İstanbul.
- Kanar, Mehmet. (2009b), *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, Say Yayınları, İstanbul.
- Kelly, Kate. (e-kitap), *The History of Medicine, 500-1450*, Newyork. [https://books.google.com.tr/books?hl=tr&lr=&id=jWwyG0gC8jMC&oi=fnd&pg=PP1&dq=Kelly,+K.+\(2009\)+The+History+of+Medicine,+500-1450,+New+York.&ots=BN_DN89RIN&sig=mkkv43KE4m90kjt0OA0kSSrlgRE&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false](https://books.google.com.tr/books?hl=tr&lr=&id=jWwyG0gC8jMC&oi=fnd&pg=PP1&dq=Kelly,+K.+(2009)+The+History+of+Medicine,+500-1450,+New+York.&ots=BN_DN89RIN&sig=mkkv43KE4m90kjt0OA0kSSrlgRE&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false), (Erişim Tarihi: 11.04.2018)
- Kemikli, Bilal. (2007), “Divan Şiirinde Hastalık ve Tedavi”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* C 16, (4), s.19-36.
- Kuşlu, Harun ve Aydın, Metin. (2016), “Galen Düşüncesinde Mizacın Ahlâka Tesiri” *İslam Düşüncesinde Mizaç Teorileri* (Editörler Tiryaki, Mehmet Zahit, Tiryaki, Kübra Bilgin.) Nobel Yayıncılık, Ankara.
- Macit, Muhsin. (2012), *Nedim Divanı*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, Ankara.

- Onay, Ahmet Talat. (2004), *Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar*, MEB, İstanbul.
- Parlatır, İsmail. (2006), *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, Yargı Yayınevi, Ankara.
- Parmaksızoğlu, İsmet. (1964), *Kıbrıs Sultan İkinci Mahmud Kütüphanesi*, Türk Kütüphaneciler Derneği Yayınları, Ankara.
- “Safra” Türk Dil Kurumu [TDK], İlaç ve Eczacılık Terimleri Sözlüğü, http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_eczacilik&view=eczacilik&kategori1=yazimay&kelimesec=9156 (Erişim Tarihi: 01.04.2019)
- Sakin, Orhan, Okutan, Yahya, Koçer, Doğan, Yıldız, Mecit. (e-kitap), *Yâdigâr- 15. Yüzyıl Türkçe Tıp Kitabı, Yâdigâr-ı İbn Şerîf*, <http://www.zeytinburnu.istanbul/Document/FileManager/Yadigar-1.pdf> (Erişim Tarihi: 13.01.2019)
- Salih, Aidin. (2018), *Gerçek Tıp Yitik Şifanın İzinde*, (Yayına Hazırlayan: Hatice Misge) Yitik Şifa Yayıncılık, İstanbul.
- Sarı, Nil. (2008), “Osmanlı Tıbbında Besinlerle Tedavi ve Sağlıklı Yaşam”, *Türk Mutfağı*, T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Sunar, Cavit. (1974), *Tasavvuf Felsefesi veya Gerçek Felsefe*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara.
- Şentürk, Ahmet Atilla. (2016), *Osmanlı Şiir Kılavuzu*, OSEDAM, İstanbul.
- Timurtaş, Faruk Kadri (2005) *Tarih İçinde Türk Edebiyatı*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- Uğurlu, Mehmet Cemil. (1997), Hipokrat, *Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası* 50, (2), s.67-78.
- Unat, Ekrem Kadri, İhsanoğlu, Ekmeleddin ve Vural, Suat. (2004), *Osmanlıca Tıp Terimleri Sözlüğü*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, Ankara.
- Uzun, Şahin. (2018), *Mizaç Kitabı-2 Karakter ve Sağlık Analizi*, Expoze Kitap, İstanbul.
- Yeniterzi, Emine. (1998), “Divan Şiirinde Sağlık ve Hastalıklarla İlgili Bazı Hususlar”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (4), s. 87-103.
- Yılmaz, Mehmet. (2013), *Kültürümüzde Ayet ve Hadisler*, İstanbul, Kesit Yayınları.